

Elżbieta Jastrzębowska

Słoneczne obeliski w Rzymie antycznym i chrześcijańskim

Wśród dwunastu obelisków Rzymu — największej liczby takich obiektów zgromadzonych w jednym miejscu — pochodzących z Egiptu, tak z okresu faraonńskiego, jak i rzymskiego, zaledwie trzy i to największe zostały sprowadzone do stolicy Cesarstwa specjalnie w celu postawienia ich w cyrkach, pośrodku areny, na spinie, wokół której ścięły się rydwany¹. Dwa inne obeliski trafiły też, na krótko, w III i na początku IV w. do cyrków Rzymu, ale nie był to pierwotny cel ich sprowadzenia, ani wystawienia. Ponadto jeszcze inna para obelisków stanowiła dekorację mauzoleum cesarskiego, a największą i dość jednorodną grupę tworzą mniejsze obeliski, dekorujące niegdyś świątynię Izzydy i Serapisa. Obecnie wszystkie te granitowe pomniki stoją na różnych placach Rzymu, na które trafiły dzięki pasji archeologicznej i trosce konserwatorskiej kilku papieży z czasów nowożytnych od XVI po XX wiek (ryc. 1).

Modę na sprowadzanie obelisków znad Nilu nad Tybr zapoczątkował August między 27 a 10 r. p.n.e.² Przeniósł on z Heliopolis do Rzymu dwa ogromne obeliski wykute w granicie assuańskim³. Pierwszy z nich, mierzący 21,79 m długości, pierwotnie wzniesiony w Heliopolis — świętym mieście boga Słońca Re-Harakte — przez Psametyka II (594–588 p.n.e.), posłużył w Rzymie jako gnomon zegara słonecznego, słynnego *Horologium Augusti* na Polu Marsowym, gdzie był odnotowany przez pielgrzymów jeszcze w VIII w.⁴ Potem silnie zniszczony, ponownie odkryty w 1748 r. i złożony z pięciu fragmentów został ustawiony w 1792 r. za pontyfikatu Piusa VI (1775–1799) (ryc. 2) nieopodal swojego pierwotnego miejsca ustawienia, na Piazza Montecitorio (przed dzisiejszą siedzibą parlamentu włoskiego).

¹ Na temat rzymskich obelisków Rzymu przede wszystkim: O. Marucchi, *Gli obelischi Egiziani, illustrati con traduzione dei testi geroglifici*, Roma 1898; A. Erman, *Römische Obelisken*, Berlin 1917; E. Nash, *Obelisk und Circus*, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung, 64, 1957, s. 232–259; V. Golzio, *Obelischi nel tempo*, Capitolium, 40/11, 1965, s. 327–333; C. D’Onofrio, *Gli obelischi di Roma*, Roma 1967; E. Iversen, *Obelisks in exile*, Copenhagen 1968, t. I; M. Malaise, *Inventaire préliminaire des documents égyptiens découverts en Italie*, Leida 1972; E. Batta, *Ägyptische Obelisken und ihre Geschichte in Rom*, Frankfurt am Main 1986; L. Habachi, *Die unsterblichen Obelisken Ägyptens. Überarbeitete und erweiterte Neuauflage von Carola Vogel*, Mainz 2000, s. 103–113.

² Strabon, *Geographia*, 17, I, 27, London 1932, s.79; Pliniusz, *Naturalis historia*, 36, 14, 70–71, London 1962, t. X, s. 54–59.

³ W Assuanie były kamieniołomy różowego granitu, których pozostałości stanowią do dziś dużą atrakcję turystyczną, gdyż wśród wiszących groźnie skał można tam obejrzeć nie tylko ślady pracy starożytnych kamieniarzy, ale też niedokończony obelisk z czasów królowej Hatszepsut (1479–1457 p.n.e.). Gdyby obelisk ten nie pękł podczas wykuwania i gdyby postawiono go w miejscu jego przeznaczenia, byłby on największym, długim na 42 m, obiektem tego typu na świecie.

⁴ E. Nash, op. cit., s. 237; P. Pascal, *Augustus... Soli donum dedit*, Capitolium, 40/9, 1965, s. 428–431; C. D’Onofrio, op. cit., s. 250–291; E. Iversen, op. cit., t. I, s. 142–160; E. Buchner, *Die Sonnenuhr des Augustus*, Mainz 1982; tenże, *Zegar słoneczny Augusta*, Meander, 2–3/1987, s. 71–86; tenże, *Horologium Augusti*, [w:] *Lexicon Topographicum Urbis Romae* (dalej cyt.: LTUR) III/1996, s. 35–37.

Drugi obelisk, wysoki na 23,9 m, August polecił umieścić na spinie Cyrku Wielkiego (Circus Maximus), rozciągającego się w dolinie między Palatynem i Awentynem⁵. Z kamieniołomu granitu w Assuanie obelisk kazał wykuć jeszcze Seti I (1290–1278 p.n.e.), aby upamiętnić nim swoje zwycięskie wyprawy do Azji Mniejszej. Śmierć faraona uniemożliwiła wystawienie obelisku oraz ukończenie rozpoczętej na jego powierzchni inskrypcji hieroglificznej. Dokonał tego dopiero następca Setiego, Ramzes II (1279–1213 p.n.e.), który postawił obelisk w Heliopolis czcząc w ten sposób tamtejsze główne bóstwo solarne. Stamtąd August, po przyłączeniu Egiptu do Cesarstwa w 30 r. p.n.e., sprowadził obelisk do Rzymu. Ustawiono go następnie na wschodniej części spiny cyrku, co stało się potem dość powszechnym zwyczajem monumentalnej dekoracji cyrków rzymskich. August pragnął w ten sposób zarówno uczcić boga Słońce, jak i upamiętnić jedenasty rok sprawowania przez siebie konsulatu (10 r. p.n.e.). Konsekrację tę upamiętniają dwie identyczne inskrypcje umieszczone pierwotnie na bazie obelisku od strony północnej i południowej: IMP CAESAR DIVI F / AVGVSTVS / PONTIFEX MAXIMVS / IMP XII COS XI TRIB POT XIV / AEGYPTO IN POTESTATEM / POPVLI ROMANI REDACTA / SOLI DONVM DEDIT⁶. (Taki sam napis August kazał zresztą umieścić też na wyżej wspomnianym obelisku-gnomonie swojego zegara słonecznego⁷). Na szczycie cyrkowego obelisku, tzw. pyramidionie, umieszczono brązowy, pozłacany glob i sterzącą do góry wskazówkę, co było powszechnie zrozumiałym symbolem boga Słońca i stało się potem typowym zwieńczeniem obelisków w Rzymie⁸. Do tak oczywistego dla Rzymian solarne odniesienia obelisku, a wręcz do solarnej symboliki samego cyrku, nawiązywał w końcu II wieku nawet Tertulian; oczywiście jako pisarz chrześcijański nie pochwałał on samych widowisk cyrkowych mających według niego naturę diabelską⁹. Mniej więcej 150 lat później o istnieniu obelisku Augusta w Cyrku Wielkim donosił Ammianus Marcellinus, podając przy tej okazji jedyne w swoim rodzaju antyczne, choć niezbyt precyzyjne, tłumaczenie z przełomu er znajdujących się na nim hieroglifów na grekę autorstwa Hermapiona¹⁰. Nie wiadomo, jak długo obelisk stał w Cyrku, w pozycji pionowej był tam widziany jeszcze na przełomie IV i V wieku. Pierwszego odkrycia leżących *in situ* fragmentów obelisku dokonał Leon Battista Alberti w 1471 r., po czym ich lokalizacja poszła znów w zapomnienie¹¹. Do ponownego odkrycia i odkopania resztek obelisku doszło 19 lutego 1587 r. z inicjatywy papieża Sykstusa V (1585–1590), który w ciągu swojego dość krótkiego pontyfikatu przejął niebywałą wprost pasję archeologiczną i szczególnie zainteresowanie właśnie egipskimi obeliskami Rzymu¹². Sykstus V nie szczędził bowiem funduszy kościel-

⁵ C. D'Onofrio, op. cit., s. 173–177; E. Iversen, op. cit., I, s. 65–75; J.-C. Grenier, *Obeliscus Augusti*, [w:] LTUR, III/1996, s. 355 i n.; J. Śliwa, „*Jak obelisk, co niegdyś pisanym wyrazem dziwił ludy...*” *Juliusz Słowacki i rzymski obelisk Setiego I*, [w:] *Studia archaeologica. Prace dedykowane prof. J.A. Ostrowskiemu w sześćdziesięciolecie urodzin*, Kraków 2001, s. 394–397.

⁶ *Corpus Inscriptionum Latinarum* (dalej cyt.: CIL) VI, nr 701 — Imperator Cezar August, syn boskiego (Cezara), najwyższy kapłan, imperator po raz dwunasty, konsul po raz jedenasty, trybun ludowy po raz czternasty, ofiarował w darze ten obelisk Słońcu, wtedy kiedy Egipt został poddany władzy Ludu Rzymskiego. Za fachową pomoc w tłumaczeniu wszystkich inskrypcji łacińskich cytowanych w moim artykule chciałabym serdecznie podziękować dr Jerzemu Żelazowskiemu. Por. tłumaczenie angielskie E. Iversena, op. cit., s. 65, przyp. 5.

⁷ CIL VI, nr 702.

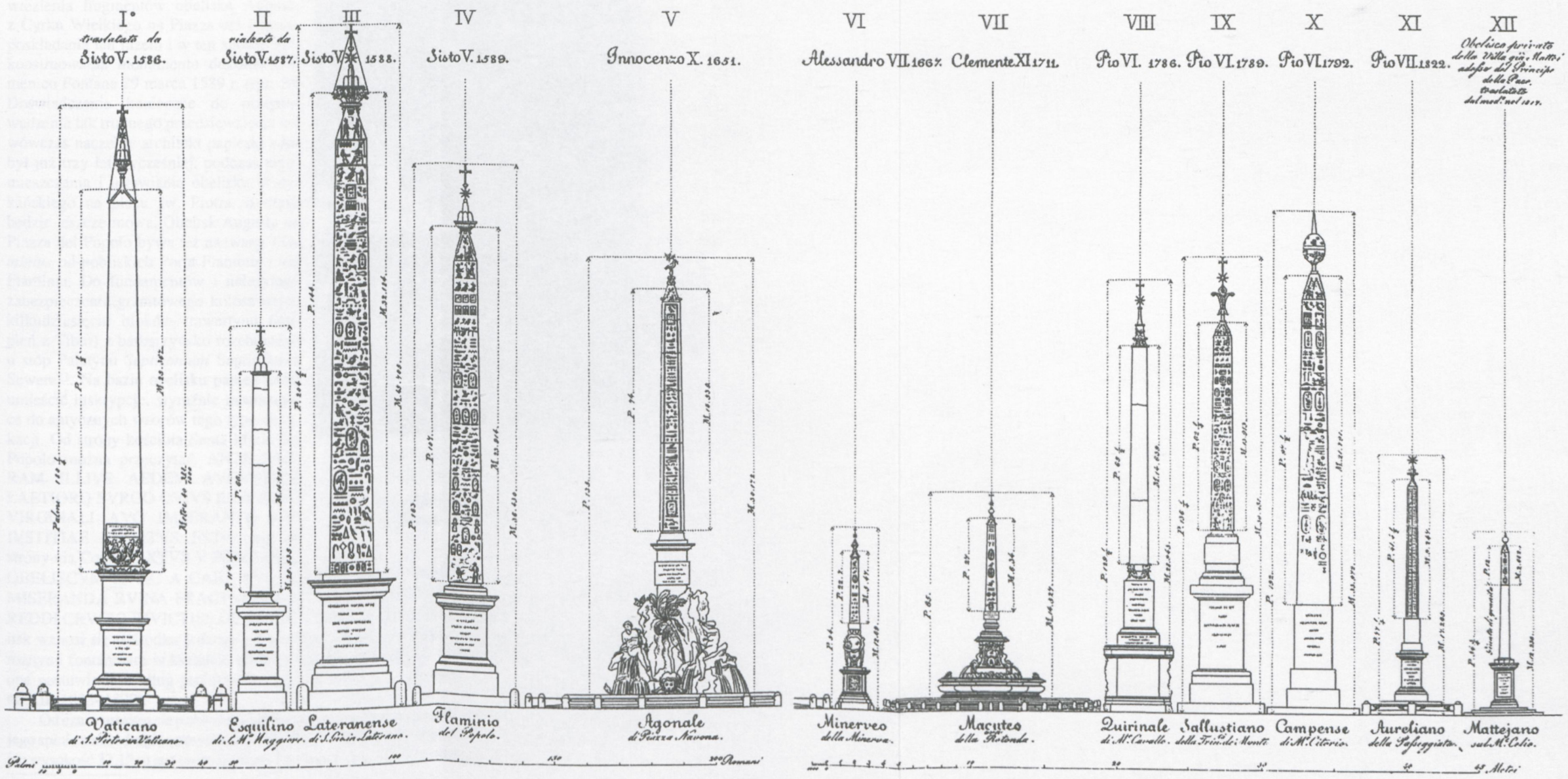
⁸ Por. zwłaszcza: E. Nash, op. cit., s. 234 i n.

⁹ Tertulian, *De spectaculis*, 8,1 i 8,18, por. wyd. E. Castoria, Firenze 1961, s. 162–181. Imputowane przez J.-C. Grenier, op. cit., s. 356, Tertulianowi rozwinięcie symboliki solarnej cyrku jako obrazu nieba, w którym rydwan jak planety siedmiokrotnie okrążyłyby obelisk, symbol Słońca, nie znajduje potwierdzenia w tekście Tertuliana.

¹⁰ Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie*, XVII, 4, 17–23, Warszawa 2001, s. 208–210. Por. A. Erman, *Die Obelikenübersetzung des Hermapion*, Sitzungsbericht der Königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften, philos.-hist. Klasse, Berlin 9/1914, s. 245–273; J. Śliwa, op. cit., s. 397.

¹¹ E. Iversen, op. cit., s. 67–68.

¹² E. Nash, op. cit., s. 236, pl. 51/1; E. Iversen, op. cit., s. 60, 69–70.

Ryc. 1. Rysunki obelisków rzymskich (według G.B. Cipriani, Su i dodici obelischi egizj che adornano la città di Roma, Roma 1823)

Fig. 1. Roman obelisks (after G.B. Cipriani, Su i dodici obelischi egizj che adornano la città di Roma, Roma 1823)

nych na wydobycie, transport i ponowne ustawienie oraz odpowiednie podpisanie kamiennych kolosów. Uroczystego przewiezienia fragmentów obelisku Augusta z Cyrku Wielkiego na Piazza del Popolo, poskładania ich razem i w ten sposób zrekonstruowania monumentu dokonał Domenico Fontana 29 marca 1589 r. (ryc. 3). Doświadczenie konieczne do przeprowadzenia tak trudnego przedsięwzięcia ten wówczas naczelnny architekt papieski zdobył już trzy lata wcześniej, podczas przemieszczania i ustawiania obelisku Watykańskiego na placu św. Piotra, o czym będzie jeszcze mowa. Obelisk Augusta na Piazza del Popolo bywa też nazwany *Flaminius* od pobliskich Porta Flaminia i via Flaminia. Do fundamentów i należytego zabezpieczenia granitowego kolosa użyto kilkudziesięciu bloków trawertynu (wapień z Tibur) z barbarzyńsko rozebranego u stóp Palatynu *Septizonium* Septimiusza Sewera¹³. Na bazie obelisku papież kazał umieścić inskrypcje, wyraźnie nawiązujące do antycznych wzorów tego typu dedykacji. Od strony kościoła Santa Maria del Popolo można przeczytać: ANTE SACRAM ILLIVS AEDEM AVGVSTIOR LAETIORQ SVRGO CVIVS EX VTERO VIRGINALI AVG IMPERANTE SOL IVSTITIAE EXORTVS EST¹⁴; zaś od strony via Corso: SIXTVS V PONT MAX OBELISCVM HVNC A CAES AVG SOLI IN CIRCO MAX RITV DICATVM IMPIO MISERANDA RVINA FRACTVM OBRVTVMQ ERVI TRANSFERRI FORMAE SVAE REDDI CRVCIQ INVICTISS DEDICARI IVSSIT A MDLXXXIX PONT IV¹⁵. Dzisiaj obelisk wznosi się pośrodku jednego z piękniejszych placów Rzymu, górując nad czterema różnymi fontannami w kształcie sfinksów plujących wodą do wielkich mis (ryc. 4). Zostały one postawione według projektu Giuseppe Valadier w pierwszym roku pontyfikatu Leona XII (1823–1829).

Od czasu ustawienia pierwszego obelisku w Cyrku Wielkim upłynęło ponad 350 lat, zanim na jego spnie stanął drugi, sprowadzony z Egiptu, obelisk, zwany obeliskiem Konstantyna¹⁶. Osiągając wysokość 32,15 m jest on w ogóle największym obeliskiem ze wszystkich pomników tego typu

Ryc. 2. Obelisk Augusta z Horologium na Piazza Montecitorio (fot. autorki)

Fig. 2. Augustus's obelisk from the Horologium in Piazza Montecitorio (photo by the author)

¹³ C. D'Onofrio, op. cit., s. 115, ryc. 53.

¹⁴ Wznoszę się dostojniej i radośniej przed świętym przybytkiem Tej, z której dziewiczego łona, za panowania Augusta, wydobyło się Słońce Sprawiedliwości. Por. E. Iversen, op. cit., s. 72, przyp. 3.

¹⁵ Sykstus V, Najwyższy Kapłan, polecił obelisk ten, niegodnie poświęcony Słońcu przez cesarza Augusta w Cyrku Wielkim i całkiem pogruhotany, wykopać, przenieść, wznieść i poświęcić niezwykłemu Krzyżowi w roku 1589, czwartym swojego pontyfikatu. Por. niepełne tłum. ang. E. Iversena, op. cit., s. 72, przyp. 4.

¹⁶ C. D'Onofrio, op. cit., s. 160–172; E. Iversen, op. cit., I, s. 55–64; J.-C. Grenier, *Obeliscus Constantini*, [w:] LTUR, III/1996, s. 356 i n.

Ryc. 3. Obelisk Augusta (Flamiński) na Piazza del Popolo (fot. autorki)

Fig. 3. Augustus's (Flaminio) obelisk in Piazza del Popolo (photo by the author)

w Rzymie (ryc. 5). Wykuty został również w granicie assuańskim, ale tym razem dla Totmesa III (1504–1450 p.n.e.). Przewieziony następnie do Teb, stanął przed świątynią Amona (w dzisiejszym Karnaku) jednak dopiero na polecenie wnuka tego faraona, Totmesa IV. Imiona obu Totmesów, jak i imię Ramzesa II, który później odnowił obelisk, widnieją do dziś na jego powierzchni. Już August zamierzał sprowadzić ten kolos do Rzymu, ale zrezygnował, zapewne z powodu trudności technicznych. Zamierzenie to zaczął realizować dopiero Konstantyn po 330 r., jako że obelisk przeznaczony był pierwotnie do Hipodromu w Nowym Rzymie, czyli w Konstantynopolu. Śmierć cesarza przerwała jednak rozpoczętą podróż granitowego kolosa i obelisk dotarł tylko do Aleksandrii. Dopiero syn i następca tego cesarza, Konstancjusz II, przetransportował obelisk do Rzymu do Cyрку Wielkiego, aby tym wielkim pomnikiem uświetnić igrzyska wydane podczas swojej słynnej wizyty w Wiecznym Mieście na przełomie kwietnia i maja 357 r. Przebieg transportu obelisku podaje nam naoczny świadek tego wydarzenia, Ammianus Marcellinus¹⁷. Opisuje on nawet dość szczegółowo sam moment ustawiania obelisku w rzymskim Cyрку:

„Stanęły niebezpiecznie wysokie rusztowania z belek (można było zobaczyć niejako las machin) z przyczepionymi grubymi i długimi linami, które niby różnorakie taśmy z powodu nadmiernie gęstego rozmieszczenia zasłoniły niebo. Do nich przywiązano ową «górkę» pokrytą pismem obrazkowym i stopniowo przez pustą przestrzeń podciągnięto wzwyż. Długo pozostawała w chwiejnej równowadze, zanim wiele tysięcy ludzi obracających kołowroty podobne do młyńskich postawiło ją na środku Cyрку”¹⁸.

Istnieje bardzo interesująca i tylko o ćwierć wieku młodsza ilustracja takiego właśnie przedsięwzięcia, mianowicie płaskorzeźba (ryc. 6) na marmurowej bazie obelisku Teodozju-

¹⁷ Ammianus Marcellinus, op. cit., XVII, 4, 13–14, s. 207.

¹⁸ Tamże, XVII, 4, 15, s. 208, tłumaczenie I. Lewandowski.

Ryc. 4. Piazza del Popolo z obeliskiem Augusta, widok z Pincio (fot. autorki)

Fig. 4. Piazza del Popolo with Augustus's obelisk, viewed from the Pincio (photo by the author)

sza Wielkiego z około 390 r. z Hipodromu w Konstantynopolu¹⁹. Na dolnej części tej bazy, od strony południowo-zachodniej, widnieje reliefowe, aczkolwiek oczywiście uproszczone, przedstawienie z leżącym obeliskiem (z prawej strony), z linami szerokim łukiem biegnącymi nad i pod nim do czterech wysokich kołowrotów (z lewej strony), poruszanych przy pomocy skrzyżowanych poziomych dyszli przez robotników w krótkich tunikach, podczas gdy pojedyncze postacie, stojące przy leżącym kolosie i jego małym stojącym modelu, przedstawiają zapewne projektantów i kierowników całego przedsięwzięcia.

W Rzymie obelisk Konstantyna stanął w Cyrku na granitowej bazie, której resztki odnaleziono w XVI wieku wraz z długą i pompatyczną wierszowaną inskrypcją Konstancjusza II zaczynającą się od północnego wschodu: PATRIS OPVS MVNVSQVE SVVM TIBI ROMA DICAVIT / AVGVSTVS TOTO CONSTANTIVS ORBE RECEPTO / ET QVOD NVLLA TVLIT TELLUS NEC VIDERAT AETAS / CONDIDIT VT CLARIS EXAEQVET DONA TRIVMFIS / HOC DECVS ORNATVM GENITOR COGNOMINIS VRBIS / ESSE VOLENS CAESA THEBIS DE RVPE REVELLIT. Dalszy ciąg napisu znajdował się na wschodnio-południowej stronie bazy: SED GRAVIOR DIVVM TANGEBAT CVRA VEHENDI / QVOD NVLLO INGENIO NISVQVE MANVQUE MOVERI / CAVCASEAM MOLEM DISCVRRENS FAMA MONEBAT / AT DOMINVS MVNDI CONSTANTIVS OMNIA FRETVS / CEDERE VIRTVI TERRIS INCEDERE IVSSIT / HAVT PARTEM EXIGVAM MONTIS PONTOQ TVMENTI. Następnie inskrypcja ciągnęła się na bazie od południowego zachodu: CREDIDIT ET PLACIDO VEXERVNT AEQVORA FLVCTU / LITVS AD HESPERIVM TIBERI MIRANTE CARINAM / INTEREA ROMAM TAETRO VASTANTE TYRANNO / AVGVSTI IACVIT DONVM STVDIVMQVE LOCANDI / NON FASTV SPRETI SED QVOD NON

¹⁹ Por. przede wszystkim A.Effenberger, *Überlegungen zur Aufstellung des Theodosios-Obeliskens im Hipodrom von Konstantinopel*, [w:] *Innovation in der Spätantike*, Wiesbaden 1996, s. 207–271, tabl. 3/b, oraz J. Kolendo, *Athanase Kircher et le jésuite polonais Stanisław Solski sur l'obélisque de Constantinople*, [w:] *Les civilisations du Bassin Méditerranéen*, Cracovie 2000, s. 383–393.

CREDERET VLLVS / TANTAE MOLIS OPVS SVPERAS CONSVRGERE IN AVRAS. Za-kończenie inskrypcji znajdowało się od strony północno-zachodniej: NVNC VELVTI RVRSVS RVFIS AVVLSA METALLIS / EMICVIT PVLSATQVE POLOS HAEC GLORIA DVDVM / AVCTORI SERVATA SVO CVM CAEDE TYRANNI / REDDITVR ATQVE ADITV ROMA MAE VIRTUTE REPERTO / VICTOR OVANS VRBIQVE LOCAT SVBLIME TROPAEVM / PRINCIPIS ET MVNVS CONDIGNIS VSQVE TRIVMFIS²⁰. Obelisk wznosił się w Cyrku prawdopodobnie jeszcze do najazdu Gotów w 549 r., potem runął nie wiadomo kiedy i w niezna-nych okolicznościach. Ponownie został odkryty za pontyfikatu Sykstusa V w 1587 r. Rozbity na trzy części, odkopany został z głębokości prawie 7 m. Decyzją papieża podjęto wykopaliska, którymi kierował Matteo Bartolani, a do wydobycia odkrytych fragmentów zaangażowano aż 300 ludzi pracujących dzień i noc na zmianę²¹. Sykstus V również zapewnił transport zabytku z Cyrku Wielkiego na plac Laterański i ustawienie obelisku po stronie północnej przed katedrą Św. Jana, co miało miejsce 3 lub 10 sierpnia 1588 r.²² (ryc. 5). Zrabowane bloki trawertynu z *Septizonium* i w tym przypadku posłużyły jako materiał budowlany dla fundamentów tego ko-losalnego pomnika, którego ciężar szacuje się na 455 ton²³. Od miejsca obecnego ustawienia obelisk nosi też nazwę Laterańskiego. Jego bazę ze wszystkich stron pokrywają inskrypcje papie-skie Sykstusa V. Od strony baptysterium laterańskiego widnieje napis: CONSTANTINUS / PER CRUCEM / VICTOR / A S SILVESTRO HIC / BAPTIZATUS / CRUCIS GLORIAM / PROPAGA- GAVIT²⁴. Od strony *Scala Santa* zapisano: FL CONSTANTIVS AVG / CONSTANTINI AVG F / OBELISCVM A PATRE / LOCO SVO MOTVM / DIVQ ALEXANDRIAE / IACENTEM / TRECENTORVM REMIGVM / IMPOSITVM NAVI / MIRANDE VASTITATIS / PER MA- RE TIBERIMQ / MAGNIS MOLIBVS / ROMAM CONECTVM / IN CIRCO MAX / PO- NENDVM / S P Q R D D²⁵. Od strony Celius, skąd zabrano na Kapitol konny posąg Marka Aureliusza (w przekonaniu, że jest to wizerunek Konstancyntyna), można przeczytać: FL CON- STANTINVS / MAXIMVS AVG / CHRISTIANAE FIDEI / VINDEX ET ASSERTOR / OBE- LISCVM / AB AEGYPTIO REGE / IMPVRO VOTO / SOLI DEDICATVM / SEDIBVS AVVLSVM SVIS / PER NILVM TRANSFERRI / ALEXANDRIAM IVSSIT / VT NOVAM ROMAM / AB SE TVNC CONDITAM / EO DECORARET / MONVMENTO²⁶. Od strony

²⁰ CIL VI, nr 1163. Konstancjusz August, władca nad całym światem, jakiego dotąd nie nosiła ziemia, ani nie widziały wieki, zadedykował tobie Rzymie dzieło ojca swojego; postanowił dorównać darom triumfu, wyrwał obelisk ze skały w Tebach pragnąc nim upiększyć miasto nazwane imieniem ojca. Zatem odważył się poruszyć to, co było za ciężkie dla boga i co wydawało się nie do ruszenia, ani w umyśle, ani w praktyce i rozeszła się fama, że było to równe poruszeniu gór Kaukazu. Zatem pan świata Konstancjusz, mając pełne zaufanie do pokonania mocy ziemi, polecił wyruszyć z tą niewielką częścią góry przepelniającą statek. Wierzył, że przepłynie przez rozległe morza do brzegu zachodniego, do Tybru na okręcie godnym podziwu, kiedy to Rzym był łupiony przez jednego z najdzikszych tyranów. Długo leżał w doku ten dar Augusta. Nikt nie wierzył, że może się znaleźć taka siła, która uniesie go w powietrze. Teraz jednak, podobnie jak niegdyś został wyrwany z czerwonych kamieniołomów, tak mógł znów wskazywać dumnie niebo. Zaś po odzyskaniu przez swojego pomysłodawcę i po pokonaniu tyrana dotarł do Rzymu, wreszcie zwycięsko został postawiony w mieście niczym trofeum władcy i dar godny triumfu. Por. niezbyt ściśle tłum. ang. E. Iversena, op. cit., s. 57–58, przyp. 5.

²¹ Tamże, s. 61.

²² W literaturze przedmiotu podawane są obie te datyienne tej uroczystości: 3 sierpnia (por. E. Iversen, op. cit., s. 64) i 10 sierpnia (por. J.-C. Grenier, *Obeliscus Augusti...*, s. 357).

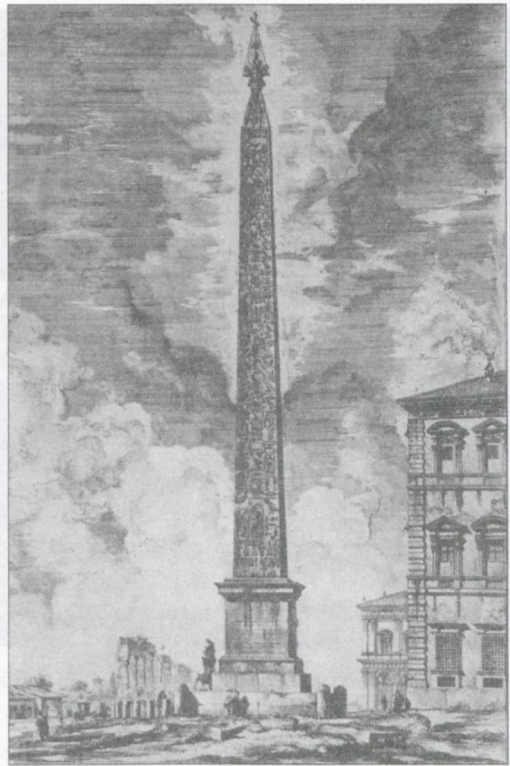
²³ Por. A. Effenberger, op. cit., s. 213. Grenier podaje inny szacunkowy ciężar: 522 tony (por. J.-C. Grenier, *Obeliscus Augusti...*, s. 356).

²⁴ Konstancjusz, zwycięzca przez Krzyż, tutaj ochrzczony przez Św. Sylwestra, głosił chwałę Krzyża. Por. E. Iversen, op. cit., s. 63, przyp. 7.

²⁵ Flawiusz Konstancjusz August, syn Konstancyntyna Augusta, poderował ten obelisk, ruszony ze swojego pierwotnego miejsca przez ojca, długo pozostawiony w Aleksandrii, potem umieszczony na statku o niewiarygodnych rozmiarach i z 300 wiosłarzami, morzem i Tybrem, z wielkim nakładem sił przetransportowany do Rzymu, w celu wystawienia go w Cyrku Wielkim, jako dar Senatowi i Ludowi Rzymskiemu. Por. E. Iversen, op. cit., s. 64, przyp. 1.

Eskwilinu, gdzie wznosiła się niegdyś willa Sykstusa V, a do dziś mieści się jego grobowiec (jedna z z kaplic bazyliki Santa Maria Maggiore), inskrypcja głosi: SIXTVS V PONT MAX / OBELISCVM HVNC / SPECIE EXIMIA / TEMPORVM CALAMITATE / FRACTVM CIRCI MAX / RVINIS HVMO LIMOQ / ALTE DEMERSVM MVLTA / IMPENSA EXTRAXIT / HVNC IN LOCVM MAGNO / LABORE TRANSTVLIT / FORMAEQ PRISTINAE / ACCV-RATE RESTITVTVM / CRVCI INVICTIS-SIMAE / DICA VIT / A M D LXXXVIII PONT III²⁷.

Sykstusowi V swoje dzisiejsze ustawienie zawdzięcza też trzeci, a pierwszy w kolejności chronologicznej wtórnego ustawienia, cyrkowy obelisk Rzymu, zwany Watykańskim, wznoszący się na wysokość 25,37 m, pośrodku placu Św. Piotra²⁸ (ryc. 7). Jego egipskie miejsce pochodzenia jest nieznane, ale prawdopodobnie stał kiedyś również w Heliopolis jako gładki obelisk, pozbawiony hieroglifów, wśród tamtejszych świątyń boga Słońca. Do Rzymu trafił przez Aleksandrię z tamtejszego Forum Julium, gdzie został postawiony na rozkaz Augusta przez prefekta Korneliusza Gallusa, dla uczczenia rzymskiej aneksji Egiptu. Podczas prac konserwatorskich na początku lat sześćdziesiątych ubiegłego stulecia można było u dołu obelisku, przy odpowiednim oświetleniu zobaczyć ślady po inskrypcji dokumentującej to

Ryc. 5. Obelisk Konstantyna (Laterański) (według akwaforty G.B. Piranesiego, *Vedute di Roma*, Roma 1778)

Fig. 5. Constantine's (Lateranese) obelisk (after G.B. Piranesi's engraving, *Vedute di Roma*, Roma 1778)

wydarzenie: IVSSV IMP CAESARIS DIVI F / C CORNELIVS CN F GALLVS / PRAEF FABR CAESARIS DIVI F / FORVM IVLIVM FECIT²⁹. W 26 r. Gallus został usunięty z urzędu i popeł-

²⁶ Flawiusz Konstantyn Wielki, August, mściciel i obrońca wiary chrześcijańskiej, obelisk ten, nieczystym wotum poświęcony Słońcu przez egipskiego króla, rozkazał przetransportować Nilem do Aleksandrii, aby tym pomnikiem ozdobić Nowy Rzym przez siebie założony. Por. E. Iversen, op. cit., s. 64, przyp. 2.

²⁷ Sykstus V, Najwyższy Kapłan, z ruin Cyрку Wielkiego, przy dużym nakładzie kosztów, wydobył ten obelisk potłuczony nieszczęściami dziejowymi, głęboko zagrzebany w ziemi i błocie, przetransportował go z ogromnym wysiłkiem do tego miejsca i zadedykował go najbardziej zwycięskiemu Krzyżowi, przywróciwszy mu jego pierwotny kształt w roku 1588, trzecim swojego pontyfikatu. Por. E. Iversen, op. cit., s. 64, przyp. 3.

²⁸ C. Cechelli, *L'obelisco Vaticano „miliarium aureum” della Roma cristiana*, Capitolium, 25, 1950, s. 53–71; F. Magi, *L'obelisco di Caio Cornelio Gallo*, Capitolium 38/10, 1963, s. 488–494; C. D'Onofrio, op. cit., s. 47–103; E. Iversen, op. cit., s. 19–46; G. Alföldy, *Der Obelisk auf der Peterplatz in Rom*, Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse 2, 1990.

²⁹ F. Magi, *Le iscrizioni recentemente scoperte sull'obelisco Vaticano*, Studi Romani, 11, 1963, s. 53–54, tabl. XI–XII — Na polecenie Imperatora, syna boskiego Cezara, Caius Cornelius Gallus, syn Gneiusa, prefekt syna boskiego Cezara, wykonał Forum Iulium — Por. też E. Iversen, *The date of the so-called inscription of Caligula on the Vatican Obelisk*, „The Journal of Egyptian Archaeology”, 51, 1965, s. 149; C. D'Onofrio, op. cit., s. 51; E. Iversen, *Obelisks...*, s. 20, ryc. 1 i 6 a, b.

Ryc. 6. Relief ze sceną ustawiania obelisku na Hipodromie w Konstantynopolu na bazie tego obelisku (fot. autorki)

Fig. 6. A relief showing the erection of an obelisk in the Hipodrome in Constantinople, carved on the base of this obelisk (photo by the author)

nił samobójstwo³⁰. Następną inskrypcja, zastępująca pierwszą, nadal ledwo widoczna, musiała być wykuta po tym wydarzeniu. Zadedykowana została też Augustowi oraz Tyberiuszowi: DIVO CAESARI DIVI IVLII F AVGVSTO / TI CAESARI DIVI AVGVSTI F AVGVSTO / SACRVM³¹. Do Rzymu obelisk sprowadził dopiero Kaligula w 37 r.³² Celem był jednak tym razem inny cyrk rzymski, znajdujący się poza murami miasta i na drugim brzegu Tybru, u stóp wzgórza watykańskiego. Był to cyrk Kaliguli i Nerona leżący w ogrodach Agrippiny, a jego lokalizacja jest dziś już z całą pewnością potwierdzona archeologicznie³³. Obelisk przetrwał w pozycji pionowej tam, gdzie stanął w starożytności, do XVI stulecia. Dziś jeszcze można zobaczyć miejsce jego pierwotnego posadowienia, zaznaczone w bruku na terenie Watykanu, na Piazza dei Protomartiri, na południe od Bazyliki Św. Piotra. Na plac przed Bazyliką został przetransportowany, pokonując odległość 255 m, z inicjatywy Sykstusa V w 1586 r., wielkim nakładem pracy, kosztów

³⁰ F. Magi, *Le iscrizioni...*, s. 54–55; L. Winniczuk, *Cornelius Gallus Poet and Statesman*, „Eos”, 50, 1959/60, s. 130–135.

³¹ CIL, VI/1, nr 882 — Boskiemu Cezarowi Augustowi, synowi boskiego Juliusza, Tyberiuszowi Cezarowi Augustowi, synowi boskiego Augusta poświęcono — F. Magi, *Le iscrizioni...*, s. 55–56, tabl. VII–X; E. Iversen, *The Date...*, s. 149–150; C. D’Onofrio, op. cit., s. 51, 59; E. Iversen, *Obelisks...*, s. 20 z zadziwiającym opuszczeniem słowa „Iulii” w inskrypcji, ponadto z podanym błędnie odnośnikiem do CIL.

³² Pliniusz, op. cit., 36, 15, 74, s. 58–59; E. Iversen, *The Date...*, s. 152.

³³ Jeszcze 40 lat temu E. Nash, op. cit., s. 234 i n., miał co do tej lokalizacji bardzo duże wątpliwości. Por. F. Castagnoli, *Il circo di Nerone in Vaticano*, Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Rendiconti, XXXII, 1959/60, s. 97–121; C. D’Onofrio, op. cit., s. 24–46; F. Magi, *Il circo Vaticano in base alle più recenti scoperte. Il suo obelisco e i suoi „carceres”*, Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Rendiconti, XLV, 45, 1972/73, s. 37–73; M.A. Tomei, *Agrippinae Horti*, [w:] LTUR/Suburbium, I/2001, s. 37.

i dzięki pomysłowości inżynierskiej Dominika Fontany³⁴ (ryc. 8). Należy podkreślić, że była to pierwsza taka operacja, i że przenoszono wtedy cały obelisk, a nie jego fragmenty. Fontana przeprowadził to przedsięwzięcie w ciągu czterech miesięcy (od 30 kwietnia do 10 września 1586 roku). Do transportu użyto 40 kabestanów, 75 koni i 907 ludzi³⁵, zaś przebieg tej operacji można dziś jeszcze zobaczyć na fresku z epoki w Salone Sistino (w Bibliotece Watykańskiej) wykonanym przez Giovanniego Guerrę i Cesare Nebbie lub przez ich współpracowników³⁶. Brązową kulę ze wskazówką ze szczytu obelisku (która wedle średniowiecznej legendy zawierała prochy Juliusza Cezara) Fontana troskliwie zdjął i przekazał papieżowi, a Sykstus V podarował ją Wiecznemu Miastu i dziś jeszcze można ją oglądać na Kapitolu w Palazzo dei Conservatori³⁷.

Na bazie tak postawionego na placu św. Piotra obelisku papież kazał wykuć odpowiednie inskrypcje. Zatem od wschodu widnieje: ECCE CRVX DOMINI / FVGITE PARTES ADVERSAE / VICIT LEO DE TRIBV JVDAE³⁸. Od zachodu, czyli naprzeciw fasady Bazyliki św. Piotra, papież kazał umieścić dwie inskrypcje, jedną u góry obelisku: SANCTISSIMAE CRVCI / SIXTUS V PONT MAX / CONSECRAVIT / E PRIORE SEDE / AVVLSVM / ET CAESS AVG TIB / I(stum) L(apidem) AB-LATVM / MDLXXXVI³⁹; zaś drugi napis u dołu, na bazie obelisku: CHRISTUS VINCIT / CHRISTVS REGNAT / CHRISTVS IMPERAT / CHRISTVS AB OMNI MALO PLEBEM SVAM DEFENDAT⁴⁰. Od południa, też na bazie, można przeczytać: SIXTVS V PONT MAX / OBELISCV M VATICANVM / DIS GENTIV M / IMPIO CVLTV DICATVM / AD APOSTO-LORVM LIMINA / OPEROSO LABORE / TRANSTVLIT / AN MDLXXXVI PONT II⁴¹.

Ryc. 7. Obelisk Watykański przed Bazyliką św. Piotra (fot. autorki)

Fig. 7. The Vatican obelisk in front of St Peter's Basilica (photo by the author)

³⁴ D. Fontana, *Della trasportazione dell'Obelisco Vaticano e delle fabbriche di Nostro Signore Papa Sisto V*, Roma/Napoli 1590–1604.

³⁵ C. D'Onofrio, op. cit., s. 81–88; E. Iversen, *Obelisks...*, s. 31–37; por. też E. Batta, op. cit., s. 37–44.

³⁶ C. D'Onofrio, op. cit., ryc. 47; E. Batta, op. cit., tabl. II.

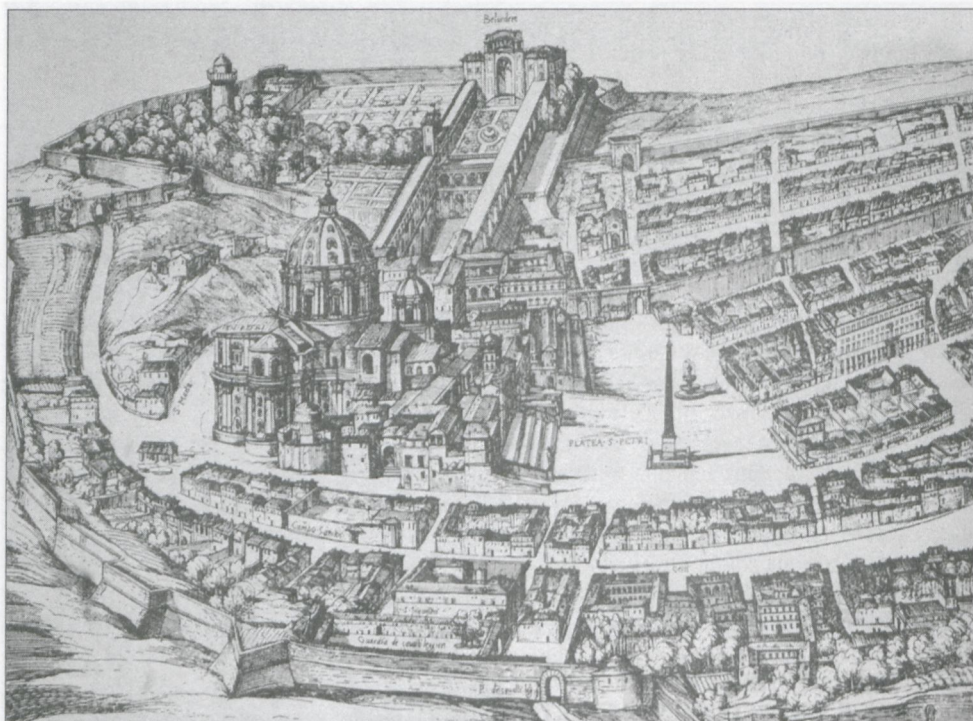
³⁷ E. Nash, op. cit., s. 235; C. D'Onofrio, op. cit., s. 82, ryc. 27; E. Batta, op. cit., s. 197, ryc. 91.

³⁸ Oto Krzyż Pana, uciekajcie nieprzyjaciele; zwyciężył lew z plemienia Judy. Por. E. Iversen, *Obelisks...*, s. 38, przyp. 4, ryc. 8.

³⁹ Sykstus V, Najwyższy Kapłan, poświęcił najświętszemu Krzyżowi ten kamień wyrwany ze swojego pierwotnego miejsca posadowienia za czasów cesarza Augusta i Tyberiusza oraz przeniesiony w 1586 roku. Por. E. Iversen, *Obelisks...*, s. 39, przyp. 1.

⁴⁰ Chrystus zwycięża, Chrystus króluje, Chrystus panuje, Chrystus broni lud swój od wszelkiego zła.

⁴¹ Sykstus V, Najwyższy Kapłan, obelisk Watykański, pierwotnie poświęcony niegodnemu kultowi bogów pogańskich, przeniósł do grobów Apostołów ogromnym nakładem pracy w roku 1586, drugim swojego pontyfikatu. Por. E. Iversen, *Obelisks...*, s. 40, przyp. 1.

Ryc. 8. Bazylika św. Piotra i obelisk Watykański (według akwaforty A. Tempesty z 1593 r.)

Fig. 8. St Peter's Basilica and the Vatican obelisk (after A. Tempesta's engraving from 1593)

Wreszcie od północy napisano na bazie: SIXTVS V PONT MAX / CRVCI INVICTAE / OBELISCVM VATICANVM / AB IMPVRA SVPERSTITIONIS / EXPIATVM IVSTIVS / ET FELICIVS CONSECRAVIT / AN MDLXXXVI PONT II⁴². Obelisk stanął na brązowych figurach czterech leżących lwów, wyrzeźbionych przez Prospero Bresciano, a odlanych w warsztacie Ludovico del Duca. Innocenty XIII (1721–1724) dodał jeszcze u dołu obeliskowi cztery brązowe orły nawiązujące do jego herbu rodowego Conti.

Inskrypcje Sykstusa V na trzech powyższych obeliskach są znamienne, bo zarówno swoją pompatyczną treścią, jak i tradycyjnymi formułami wzorują się na analogicznych napisach starożytnych. Są to z jednej strony inskrypcje triumfalne, ku czci „zwycięskiego Krzyża” i „Chrystusa Króla”, uznanego za „Słońce sprawiedliwości”, pokonujące nie tylko bezbożny i bezimienny kult bogów pogańskich, ale przede wszystkim eliminujące pierwotny kult boga Słońce, ku czci którego wznosili obeliski tak Egipcjanie, jak i Rzymianie. Z drugiej strony, inskrypcje papieskie zawierają, znów tak jak to było we zwyczaju w antyku, nawet dość szczegółowe i konkretne informacje: kto, kiedy, skąd i dokąd sprowadził dany obelisk. Sygnatura pomysłodawcy i fundatora przedsięwzięcia, ponownej konserwacji i odbudowy obelisku jest niemal dosłownie wzorowana na antycznych inskrypcjach. Papież występuje tu jako Najwyższy Kapłan — *Pontifex Maximus* — którą to najwyższą funkcję kapłańską imperatorzy rzymscy i tylko oni sprawowali przez 400 lat, od Augusta do Gracjana, czyli od ostatniej tercji I w. p.n.e. do prawie końca IV w. Na końcu kolejnych cykli

⁴² Sykstus V, Najwyższy Kapłan, poświęcił godniej i szczęśliwiej niezwykłemu Krzyżowi obelisk Watykański, oczyszczony z bezbożnych zabobonów w roku 1586, drugim swojego pontyfikatu. Por. E. Iversen, *Obelisks...*, s. 40, przyp. 2.

inskrypcji, na wszystkich trzech bazach obelisków, oprócz daty rocznej podany jest zawsze rok pontyfikatu Sykstusa V, tak jak w Rzymie cesarskim konieczne było umieszczanie kolejnego roku konsulatu imperatorów. Należy przy tym jednak pamiętać, że o ile daty konsularne stanowiły w inskrypcjach starożytnych jedyną, i dla nas nadal najpewniejszą informację chronologiczną, o tyle lata pontyfikatu, umieszczone obok daty rocznej, były w napisach papieskich z punktu widzenia takiej informacji zupełnie zbędne. Zastosowanie natomiast tej formuły było potrzebne dla unaocznienia tak żywotności tradycji antycznej, jak i potęgi władzy papieskiej, gdyż Sykstus V, niczym cesarz August Słońcu, mocą swojej woli i funduszków wystawiał triumfalny pomnik Chrystusowi, Słońcu Sprawiedliwości. Nie chodziło tu jednak o proste naśladownictwo, tylko o to, aby tym sposobem pokonać dawny kult pogańskiego boga Słońca, ku którego czci August wznosił pierwszy obelisk w Rzymie. Warto zwrócić też uwagę, że na bazie obelisku Konstancyjna Sykstus V polecił nawet zastosować inny tradycyjny skrót, kończący zwykle dedykacje na triumfalnych pomnikach starożytnych, wystawianych w stolicy Cesarstwa — *S(enatus) P(opulus) Q(ue) R(omanorum) D(omum) D(edit)*.

Swojego zamiłowania do wykopywania, przenoszenia i ponownego wystawiania rzymskich obelisków Sykstus V nie ograniczył tylko do tego typu pomników cyrkowych. Przed Mauzoleum Augusta na Polu Marsowym stały w okresie starożytności dwa gładkie obeliski, odnotowane *in situ* w IV w. przez Ammiana Marcellina jako sprowadzone przez „następną generację” po Augustu⁴³. Nadal nie wiadomo, kto i kiedy sprowadził je z Egiptu i postawił na Polu Marsowym, tym razem dla dekoracji grobowca cesarskiego. Najbardziej prawdopodobne wydaje się, że był to któryś z cesarzy z dynastii flawijskiej⁴⁴. W każdym razie obeliski te wykute zostały w kamieniołomach granitu w Assuanie w okresie rzymskim i jako jedyne wśród tego typu pomników w Rzymie od samego początku pozbawione były tak typowego dla obelisków piramidalnego zwieńczenia, tzw. *pyramidionu*⁴⁵. Pierwszy i większy z tych obelisków, o wysokości 14,75 m, został odkopany jeszcze w 1519 r. w sąsiedztwie kościoła San Rocco⁴⁶. W 1587 r. Sykstus V kazał go przenieść na Eskwilin i umieścić na Piazza dell'Esquilino, za apsydą bazyliki Santa Maria Maggiore, gdzie stoi do dziś, trochę poniżej posadowienia bazyliki. Drugi, niewiele niższy obelisk (14,65 m) odkryto przy Mauzoleum Augusta w tym samym miejscu i czasie, ale potem gdzieś się zawieruszył i dopiero 200 lat później, w 1781 r., ponownie na niego trafiono. Tym razem inny papieski „konserwator” rzymskich starożytności, Pius VI (1775–1799) nakazał wydobyć roztrzaskanego na trzy części obelisku, oczyszczenie, transport i ustawienie na szczycie Kwirynału, przed tamtejszą siedzibą papieską (dziś pałac prezydenta Republiki Włoskiej). Dokonano tego pod kierunkiem architekta Giovanniego Antinoriego. Operacja trwała prawie rok, a dalsze trzy lata spędzono na dyskusjach nad projektem całości pomnika, nad którym miał górować obelisk⁴⁷. Wreszcie stanął on w 1786 r. nad wielką granitową misą fontanny, przeniesioną z Campo Vaccino (pierwotnie pochodzącą ze źródła Juturny), czyli z Forum Romanum, zanim przeprowadzono tam wykopaliska. Pośrodku placu Kwirynalskiego obelisk ten wznosi się dziś jeszcze nad ogromnymi figurami Dioskurów ujarzmiających rozpedzone konie, rzeźbami rzymskimi, wykutymi w marmurze w drugiej połowie II w., a pochodzącymi z dziś już niezachowanych, kwirynalskich Term Konstancyjna⁴⁸ (ryc. 9).

⁴³ Ammianus Marcellinus, op. cit., XVII, 4, 16, s. 208.

⁴⁴ C. D'Onofrio, op. cit., s. 154–159, 256–267; E. Batta, op. cit., s. 51–62, 141–146; E. Iversen, *Obelisks...*, s. 47–54, 115–127; J.-C. Grenier, *Obelisci Mausolei Augusti*, [w:] LTUR, III/1996, s. 359.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ E. Nash, op. cit., s. 235; E. Iversen, *Obelisks...*, s. 48.

⁴⁷ C. D'Onofrio, op. cit., s. 260–266.

⁴⁸ E. Petersen, *Die Dioskuren auf Monte Cavallo und Juturna*, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung, XV, 1900, s. 309–351; S. Geppert, *Castor und Pollux Untersuchung zu den Darstellungen der Dioskuren in der römischen Zeit*, Münster 1996, s. 156, 66–68, 99 i n., nr P 32; tenże, *Die monumentalen Dioskurengruppen in Rom*, München 1996, s. 133–147.

Ryc. 9. Obelisk Kwirynalski (fot. autorki)

Fig. 9. The Quirinale obelisk (photo by the author)

Cyrkowym obeliskiem, choć dopiero we wtórnym użyciu, był natomiast obelisk Domicjana⁴⁹, przeniesiony w połowie XVII w. z cyrku Maksencjusza przy via Appia do centrum miasta, do tzw. Vecchia Roma (dawne Pole Marsowe), na Piazza Navona. Plac ten zachowuje do dziś kształt antycznego stadionu, ufundowanego dziwnym zbiegiem okoliczności też przez Domicjana, ale stadion ten nie był nigdy cyrkiem przeznaczonym do wyścigów rydwanów i nie miał spiny pośrodku areny. Natomiast obelisk, dziś wznoszący się w centrum Piazza Navona, aczkolwiek wystawiony ku czci tego samego cesarza, nie miał pierwotnie z tym miejscem nic wspólnego (ryc. 10). Obelisk ma wysokość 16,54 m i chociaż wykuty został jak zwykle w różowym granicie z Assuanu, to pokryto go hieroglifami później, i to w Rzymie. Dokonano tego przede wszystkim dla uczczenia Domicjana, być może też przy okazji zakończenia przeprowadzonej przez tego władcę szeroko zakrojonej odbudowy miasta po wielkim pożarze w 80 roku⁵⁰. W każdym razie na obelisku przetrwało nadal hieroglificzne imię Domicjana, które gdzie indziej starannie usuwano z dedykacji cesarskich, jako że cesarz ten, po niechlubnie zakończonym panowaniu, skazany został na *damnatio memoriae*. Same hieroglify zresztą wydają się być tłumaczone z greki przy pomocy formuł nie tyle stosowanych w Egipcie farańskim, ile charakterystycznych dla pomników hellenistycznych, zwłaszcza z czasów panowania Ptolomeusza III Euergetesa (256–221)⁵¹. Jedynym bóstwem egipskim, którego imię pojawia się wśród

⁴⁹ C. D'Onofrio, op. cit., s. 222–229; E. Iversen, *Obelisks...*, s. 76–92; E. Batta, op. cit., s. 101–112; J.-C. Grenier, *Obeliscus Domitiani*, [w:] LTUR III/1996, s. 357 i n.

⁵⁰ J.-C. Grenier, *Les inscriptions hiéroglyphiques de l'obélisque Pamphili. Un témoignage méconnu sur l'avènement de Domitien*, *Mélanges de l'Ecole Française de Rome* 98, 1986, s. 937–961 (z najnowszym, krytycznym tłumaczeniem hieroglifów); tenże, *Obeliscus Augusti...*, [w:] LTUR III/1996, s. 357.

⁵¹ J.-C. Grenier, *Les inscriptions...*, s. 949.

Ryc. 10. Piazza Navona na akwaforcie Piranesiego (według *Vedute di Roma*, Roma 1778)

Fig. 10. Piazza Navona in Piranesi's engraving (after *Vedute di Roma*, Roma 1778)

tych hieroglifów, jest Re-Harakte, naczelnny bóg Słońca w Heliopolis. Zatem obelisk był pierwotnie poświęcony raczej temu bóstwu solarnemu, a nie Izydzie, jak powszechnie jeszcze do niedawna uważano⁵². Nie wiadomo natomiast, gdzie Domicjan polecił go postawić po raz pierwszy. J.-C. Grenier postuluje sąsiedztwo niezlokalizowanej jeszcze świątyni *gentis Flaviae* na Kwirynale⁵³. Większość badaczy przypuszcza jednak, że obelisk Domicjana wystawiono pierwotnie w obrębie sanktuarium Izdy i Serapisa — *Iseum et Serapeum* — na Polu Marsowym. Lokalizacja świątyni tych, tak popularnych w Rzymie cesarskim, bóstw egipskich nie jest jeszcze archeologicznie potwierdzona. Na podstawie *Forma Urbis*, z początku III w., umieszcza się *Iseum* w dzisiejszym kwartale miasta pomiędzy: Palazzo Altieri, via di San Ignazio, via del Gesù i kościołem Santa Maria sopra Minerva⁵⁴.

Należałoby tutaj wspomnieć, że na dziedzińcu przed *Iseum* znajdowały się, choć nie wiadomo jak umieszczone, co najmniej trzy innych, mniejszych obelisków granitowych, z których cztery (o wysokości od 5,47 do 6,34 m) odkopano przy okazji różnych prac budowlanych w ciągu stuleci na via di San Ignazio i via del Beato Angelico oraz w sąsiedztwie tych ulic⁵⁵. Dziś stoją one wieńcząc najczęściej monumentalne fontanny lub inne pomniki w Rzymie: przed Pan-

⁵² Tamże, s. 940–950.

⁵³ J.-C. Grenier, *Obeliscus Augusti...*, [w:] LTUR III/1996, s. 357.

⁵⁴ Tenże, *Les inscriptions...*, s. 955–958; F. Coarelli, *Iseum et Serapeum in Campo Martio*, [w:] LTUR, III/1996, s. 107–109, ryc. 69.

⁵⁵ E. Nash, op. cit., s. 238 i n.; C. D'Onofrio, op. cit., s. 204–216, 230–237, 250–255; E. Iversen, *Obelisks...*, s. 93–114, 174–177; E. Batta, op. cit., s. 113–127; J.-C. Grenier, *Obeliscus Capitolinus i Obelisci: Iseum Campense*, [w:] LTUR, III/1996, s. 356, 358 i n.

teonem na Piazza della Rotonda, z drugiej strony Panteonu na Piazza della Minerva, na Celius w parku Villa Celimontana (przeniesiony z Kapitolu)⁵⁶ i na Viale delle Terme di Diocleziano, oraz poza Rzymem, we Florencji za Palazzo Pitti w ogrodach Boboli oraz fragmenty obelisku prawdopodobnie rzymskiej proveniencji w Urbino przed Palazzo Ducale na Piazza del Duomo.

Obelisk Domicjana z Kwirynału lub z *Iseum et Serapeum* zabrał po 306 roku Maksencjusz do swojego cyrku, wchodzącego w skład typowego późnoantycznego kompleksu pałacu, cyrku i mauzoleum na via Appia. Nie wiadomo, jak długo obelisk wznosił się tam, na zachowanej zresztą do dziś spinie cyrku. Według opisów i rysunków ruin całego obiektu z pierwszej połowy XV w. obelisk leżał już wtedy zwalony i roztrzaskany⁵⁷. Dopiero za pontyfikatu Innocentego X (1644–1655) z rodu Pamphilj — stąd druga nazwa „obelisk Pamphilj” — granitowy kolos został wydobyty podczas wykopalisk prowadzonych przez jezuitę, erudytę i egiptologa Athanasiusa Kirchera w latach czterdziestych XVII w.⁵⁸ Zbyt zniszczone części obelisku zostały skopiowane w kamieniu z hieroglifami włącznie (oryginalne fragmenty znajdują się dziś w Museo Gregoriano Egizio w Watykanie)⁵⁹. W lecie 1648 r. doszło do transportu pozostałości obelisku z via Appia na Piazza Navona, gdzie Giovanni Lorenzo Bernini wyrzeźbił słynną fontannę Czterech Rzek. Na niej w 1649 r. ustawiono obelisk, a w 1651 wykuto inskrypcje na granitowej bazie pod obeliskiem. Od południa można przeczytać: INNOCENTIVS DECIMVS PONT MAX / NILOTICIS AENIGMATIBVS EXARATVM LAPIDEM / AMNIBVS SVBTERLABENTIBVS IMPOSVIT / VT SALVBREM / SPATANTIBVS AMOENITATEM SITIENTIBVS POTVM / MEDIATANTIBVS ESCAM / MAGNIFICE LARGIRETVR⁶⁰. Od zachodu widnieje: NOXIA AEGYPTIORVM MONSTRA / INNOCENS PREMIO COLVMBAE / QVAE PACIS OLEAM GESTANS / ET VIRTVTVM LILIIS REDIMITA / OBELISCVM TROPHEOS SIBI STATVENS / ROMAE TRIVMPHAT⁶¹. Inskrypcja od północy głosi: OBELISCVM / AB IMP ANTONIO CARACALLA ROMAN ADVECTVM / CVM INTER CIRCI CASTRENSIS RVDERA / CONTRACTVS DIVIACVISSET / INNOCENTIVS DECIMVS PONT MAX / TRANSTVLIT INSTAVRAVIT EREXIT / ANNO SAL MDCLI PONT VII⁶². Zaś od wschodu można przeczytać: INNOCENTIVS DECIMVS PONT MAX / NATALI DOMO PAMPHILIA / OPERE CVLTVQ AMPLIFICATA / LIBERTAQ INOPORTVNIS AEDIFICIIS / AGONALI AREA / FORVM VRBIS CELEBRERIMVM / MVLTIPLI MAIESTATIS INCREMENTO / NOBILITAVIT⁶³. Z treści i formy tych

⁵⁶ Według E. Nasha obelisk ten był pierwotnie wystawiony na Kapitolu ku czci Izdy (E. Nash, op. cit., s. 235); według E. Iversena został on przeniesiony na Kapitol nie wiadomo kiedy ze świątyni tej samej bogini z Pola Marsowego, jako że górna jego egipska część z zachowanymi hieroglifami stanowić może jedną całość z fragmentami obelisku znajdującymi się dziś w Urbino. Zaś wszystkie te części razem tworzyły obelisk do pary z innym w/w obeliskiem, obecnie stojącym w Rzymie przed Santa Maria sopra Minerva (E. Iversen, *Obelisks...*, s. 106); por. też J.-C. Grenier, *Obeliscus Augusti...*, s. 356.

⁵⁷ R. de Angelis Bertolotti, *Ricerche storiche sulle costruzioni Massenziane della via Appia*, [w:] *La Residenza imperiale di Massenzio*, Roma 1980, s. 62, 135.

⁵⁸ Por. J. Kolendo, op. cit., s. 385.

⁵⁹ J.-C. Grenier, *Les inscriptions...*, s. 955–958.

⁶⁰ Innocenty X, Kapłan Najwyższy, umieścił ten kamień z wrytymi nilotyckimi zagadkami ponad strumieniami spływającymi, aby hojnie udzielił zdrowia wędrowcom, przyjemności spragnionym, pożywienia żebnikom. Por. E. Iversen, *Obelisks...*, s. 87, przyp. 3.

⁶¹ Nad szkodliwymi potworami egipskimi panuje niewinna gołębicą niosąc gałązkę oliwną pokoju, uwieczniona liliami cnoty, wystawiając sobie obelisk jako pomnik zwycięstwa, triumfuje w Rzymie. Por. E. Iversen, *Obelisks...*, s. 87, przyp. 4.

⁶² Obelisk przywieziony do Rzymu przez Cesarza Antonina Karakallę, ale leżący we fragmentach w ruinach Cyрку Castrensisa, Innocenty X, Najwyższy Kapłan, przeniósł, odnowił i wystawił w roku zbawienia 1651, siódmym swojego pontyfikatu. Por. E. Iversen, *Obelisks...*, s. 88, przyp. 1.

⁶³ Innocenty X, Najwyższy Kapłan, pochodzący z rodu Pamphilj, uszlachetnił teren służący zawodom powiększając go pracowicie i ze smakiem, uwalniając go ze zbędnych budowli, wielce podnosząc jego wspaniałość. Por. E. Iversen, *Obelisks...*, s. 88, przyp. 2.

Ryc. 11. Cyrk Maksencjusza na akwaforcie Piranesiego (według *Varie Vedute*, Roma 1748)

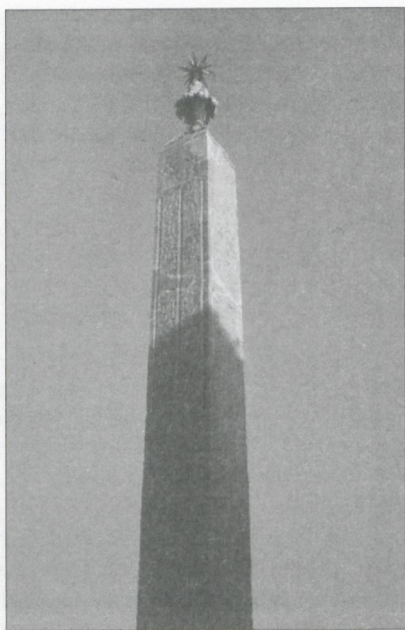
Fig. 11. The Circus of Maxentius in Piranesi's engraving (after *Varie Vedute*, Roma 1748)

inskrypcji, jak też z kompozycji całości monumentu wynika dobitnie, że był on raczej pomnikiem samego papieża i jego rodu niż wyrazem jego pobożności, czy jego woli kontynuacji tradycji antycznej, jak to jeszcze miało miejsce kilkadziesiąt lat wcześniej za Sykstusa V. Wybujała retoryka mieści się dobrze w ówczesnej stylistyce baroku. Użycie tytułu *Pontifex Maximus* i podanie roku pontyfikatu w napisach należy rozumieć jako zastosowanie formuł zwyczajowych, występujących wówczas już powszechnie w monumentalnych dedykacjach papieskich na budowlach, fontannach i pomnikach wystawianych w Rzymie. Na marginesie warto zaznaczyć, że niektóre informacje topograficzne w inskrypcjach Innocentego X z bazy obelisku na Piazza Navona są na pewno błędne, choć zgodne z ówczesnym stanem wiedzy na temat antycznych budowli. Stąd też cyrk Maksencjusza występuje w inskrypcji Innocentego X jako cyrk Karakalli, jak powszechnie uważano w Rzymie jeszcze w XVIII w. Spotykamy to na przykład w podpisach akwafort Piranesiego⁶⁴ (ryc. 11). Omyłkowe nazwanie cyrku Maksencjusza cyrkiem Karakalli wynikało zapewne z wątpliwie bliskiego sąsiedztwa ruin Term Karakalli, znajdujących się na południu miasta, przy miejskim początku *via Appia*, chociaż te dwie budowle oddalone są od siebie na odległość około czterech kilometrów.

Ostatnim cyrkowym obeliskiem, choć w tej funkcji także wtórnie i krótkotrwale użytym, jest tzw. obelisk Antinousa — zwany też Aureliańskim lub Barberini — mierzący 9,25 m wysokości⁶⁵. Wykuto go jak zwykle w granicie assuańskim, ale podobnie jak w powyższym przypadku dokona-

⁶⁴ Piranesi, *Circo di Caracalla*, *Varie Vedute*, [w:] L. Ficacci, *Piranesi. The Complete Etchings*, Köln 2000, s. 79, ryc. 34; por. R. de Agelis Bertolotti, op. cit., s. 62.

⁶⁵ A. Erman, op. cit., s. 10–17, 28–47; E. Iversen, *Obelisks...*, s. 161–173; Ph. Derchain, *A propos de l'obélisque d'Antinoüs*, [w:] *Le monde grec. Pensée, littérature, histoire, document. Hommages à Claire Préaux*, Bruxelles 1975, s. 808–813; J.-C. Grenier, F. Coarelli, *La tombe d'Antinoüs à Rome*, *Mélanges de l'Ecole Française de Rome*, 98, 1986, s. 217–253; C. D'Onofrio, op. cit., s. 295–297; E. Batta, op. cit., s. 179–187; A. Grimm, D. Kessler, H. Meyer, *Der Obelisk des Antinoos. Eine kommentierte Edition*, München 1994; J.-C. Grenier, *Obeliscus Antinoi*, [w:] LTUR, III/1996, s. 355; Z. Mari, *Antinoi Sepulcrum*, [w:] LTUR, *Suburbium*/I, s. 68.

Ryc. 12. Obelisk Antinusa
(Aureliański, Barberini) na Pincio
(fot. autorki)

Fig. 12. Antinous's (Aureliano,
Barberini) obelisk on the Pincio
(photo by the author)

no tego w okresie rzymskim i zapewne również w samym Rzymie, najprawdopodobniej w *Iseum*, w latach 130–138 dodając inskrypcje hieroglificzne na wszystkich czterech bokach obelisku (ryc. 12). Był to pomnik wystawiony w stolicy Cesarstwa ku czci tragicznie zmarłego w Egipcie w 130 roku Antinusa, ulubieńca cesarza Hadriana, którego uczczono na jednej stronie obelisku, podczas gdy pozostałe trzy strony pomnika poświęcone są pięknemu cesarskiemu kochankowi⁶⁶. Przypuszcza się, że pierwotne miejsce umieszczenia obelisku było w okręgu sakralnym rzymskiej świątyni-grobowca Antinusa, od niedawna przekonująco lokalizowanej na Palatynie (na terenie dzisiejszej Vigna Barberini)⁶⁷. Stamtąd w III wieku obelisk został przeniesiony na spinę jeszcze innego cyrku rzymskiego — Circus Varianus — mieszczącego się przy seweriańskim kompleksie pałacowym Sessorianum⁶⁸. Dokonał tego albo Sixtus Varius Marcellus, prefekt miasta z 208 roku, albo cesarz rzymski Heliogabal (218–222), oddany czciciel orientального boga Słońca (Sol)⁶⁹. Ta druga hipoteza wydaje się bardziej prawdopodobna, jako że to właśnie Heliogabal na tym samym miejscu na Palatynie wznosił swoją świątynię ku czci *Sol Invictus*. Cyrk Variusa, po wzniesieniu murów miasta przez Aureliana, znalazł się po ich zewnętrznej stronie, stąd też zapewne zarówno cyrk, jak i obelisk, zyskały nazwę Aureliańskich. Obelisk, odkryty na terenie tego cyrku około 1570 roku⁷⁰, został przewieziony w 1633 r. przez kardynała Francesco Barberini do centrum Rzymu i złożo-

ny przed rodzimym pałacem na via Quattro Fontane. Zaś w 1773 roku подарowany Klemensowi XIV (1769–1774) trafił do Cortile della Pigna w Watykanie. Na wzgórzu Pincio, powyżej Villa Medici, przeniesiono go dopiero w 1822 r. za pontyfikatu Piusa VII (1800–1823), gdzie stanął w parkowym otoczeniu według projektu Giuseppe Valadier.

Ostatni egipski obelisk⁷¹, wart wspomnienia, wbrew tradycyjnej interpretacji a nawet ostatnio publikowanym opiniom ma niewiele wspólnego z jakimkolwiek cyrkiem Rzymu⁷².

⁶⁶ J.-C. Grenier, F. Coarelli, op. cit., s. 218, z najnowszym, krytycznym tłumaczeniem hieroglifów.

⁶⁷ Tamże, s. 229, 230–253.

⁶⁸ A.M. Colini, *Horti Spei Veteris, Palatium Sessorianum*, Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Memorie, 8, 1948, s. 148–170; C. Paterna, *Il circo Variano a Roma*, Mélanges de l'École Française de Rome, 108, 1996, s. 820–822; teźże, *Circus Varianus*, [w:] LTUR, V/1999, s. 237 i n.; M. Barbera, *Dagli horit Spei Veteris al Palatium Sessorianum*, [w:] Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana, Roma 2000, s. 104–112.

⁶⁹ Tamże, s. 106 i n.

⁷⁰ Miejsce znalezienia obelisku poświadcza tablica umieszczona, jednak być może wtórnie, na jednym z filarów akweduktu Acqua Felice, por. E. Iversen, *Obelisks...*, s. 165, ryc. 135.

⁷¹ C. D'Onofrio, op. cit., s. 268–279; E. Iversen, *Obelisks...*, s. 128–141; E. Batta, op. cit., s. 147–162; J.-C. Grenier, *Obeliscus: Horti Sallustiani*, [w:] LTUR, III/1996, s. 358.

⁷² Por. bardzo przekonywującą argumentację E. Nasha, op. cit., s. 239–250, podważającą istnienie cyrku w Ogrodach Sallustiusza; mimo to ostatnio F. Coarelli, *Roma*, Roma 1985, s. 249, i J.-C. Grenier, *Obeliscus: Horti Sallustiani...*, s. 358, nadal postulują ewentualność budowy cyrku na stoku wzgórza, a nie na dnie doliny.

Jest wysoki na 13,90 m i stał niegdyś w Ogrodach Sallustiusza. Obelisk pokryty jest hieroglifami z imionami faraonów Setiego I i Ramzesa II, ale mimo że wykuto go w egipskim granicie, inskrypcję dodano w Rzymie imitując napis z cyrkowego obelisku Augusta, czyli z obelisku Flamińskiego. Skopiowanie tej inskrypcji na obelisku mniejszym o 10 m nie jest żadną wskazówką co do istnienia cyrku w Ogrodach Sallustiusza, dowodzi jedynie popularności obelisku Augusta z Cyrku Wielkiego. Istnienie obelisku w Ogrodach Sallustiusza odnotował jeszcze w połowie IV wieku Ammian Marcellin⁷³. Pierwotne zaś miejsce jego posadowienia zostało potwierdzone archeologicznie w okolicy Porta Pinciana między ulicami: Sardegna, Toscana i Sicilia⁷⁴. Obelisk góruje dzisiaj nad Schodami Hiszpańskimi, przed kościołem Santa Trinità dei Monti, gdzie stanął w 1789 roku, z inicjatywy papieża Piusa VI (1775–1799)⁷⁵. Jego granitowa baza, odkryta przez archeologów, została przeniesiona w 1926 roku na Kapitol do ogrodu przy kościele Santa Maria d'Aracoeli⁷⁶.

Wszystkie powyższe obeliski pochodzą z Egiptu, ale zostały wykute w tamtejszych kamieniołomach różowego granitu w Assuanie w różnym czasie, w ciągu ponad 1500 lat, od Nowego Państwa faraonów po okres Cesarstwa rzymskiego. Jedne mają hieroglify, inne są gładkie, na jednym wykuto dwie antyczne, pokrywające się inskrypcje łacińskie. Trzy największe obeliski zostały sprowadzone nad Tybr przez Augusta, Kaligulę i Konstancjusza II do ozdoby spiny dwóch cyrków rzymskich: Circus Maximus i Circus Caligulae et Neroni. Natomiast dwa inne obeliski, Domicjana i Antinousa, wtórnie także stanęły na spinach jeszcze dwóch innych cyrków stolicy Cesarstwa: Circus Maxentii i Circus Varianus. W obecnym ustawieniu na różnych placach Rzymu obeliski zaopatrzone są w łacińskie, nowożytnie dedykacje papieskie. Wszystkie te granitowe kolosy zdaje się łączyć jeden istotny aspekt. Są przede wszystkim pomnikami o prostej, bardzo eleganckiej formie monumentalnej wskazówki ku niebu i słońcu. Zdziwiająca jest nawet to, że ten solarny charakter dominuje we wszystkich stuleciach zastosowania obelisków. O słońcu jest mowa w faraonских dedykacjach, wykutych ku czci boga Re-Harakte na pomnikach wystawionych w egipskim Heliopolis, mieście boga Słońce. Podobne było też *votum* pierwszego z cesarzy rzymskich, Augusta, poświęcającego sprowadzone przez siebie do Rzymu dwa obeliski bogu Sol. Ponadto, jeśli to Heliogabal przeniósł obelisk Antinousa z ufundowanego przez siebie okręgu sakralnego boga *Sol Invictus* na Palatynie do cyrku Variusa, co wydaje się wielce prawdopodobne, to mielibyśmy i w tym przypadku do czynienia z jednym z największych wyznawców tego boga w Rzymie w III wieku. Od solarnych asocjacji nie był wolny także papież Sykstus V, poświęcający Chrystusowi, Słońcu Sprawiedliwości, jeden z odzyskanych ze starożytnych ruin Cyrku Wielkiego obelisków. Trzeba podkreślić, że dbałość, z jaką Sykstus V i jego następcy odkrywali, ratowali, przenosili i ponownie wystawiali obeliski, najlepiej świadczy o tym, jak byli oni urzeczeni tymi pomnikami i jak przy ich odbudowie i renowacji pragnęli wzorować się na cesarzach rzymskich.

Adres Autorki:

Prof. dr hab. Elżbieta Jastrzębowska

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

ul. Żwirki i Wigury 97/99

02-089 Warszawa

⁷³ Ammianus Marcellinus, op. cit., XVII, 4, 16, s. 208.

⁷⁴ E. Nash, op. cit., s. 245–257, ryc. 4–6.

⁷⁵ C. D'Onofrio, op. cit., s. 355–368; E. Iversen, *Obelisks...*, s. 128–138.

⁷⁶ C. D'Onofrio, op. cit., s. 276–279, ryc. 163; E. Batta, op. cit., s. 161, ryc. 71.

SOLAR OBELISKS IN ANTIQUE AND CHRISTIAN ROME

The article is devoted primarily to five of the twelve obelisks surviving in Rome until the present time. The objects in question, triumphal and solar monuments imported from Egypt, since the times of Augustus were set in Roman circuses in the middle of the arena used for chariot races. All the Roman obelisks were made of the same kind of red granite quarried in Aswan, but in different periods, from the pharaoh to the Roman epoch. The two oldest obelisks (bearing hieroglyphs referring to the pharaohs Psametik II and Seti/Ramses II) were transferred to Rome from Heliopolis in 10 BC by Augustus, who made one of them the gnomon of his sundial on the Field of Mars and the other a monument devoted to the Divine Sun in *Circus Maximus*. The next obelisk from Heliopolis (of the pharaohs Totmes II and IV) was brought to Rome in 357 AD by Constantius II and set in *Circus Maximus* to commemorate his father Constantine. Yet another obelisk from Heliopolis, lacking any hieroglyphs, was imported to Rome by Caligula in 37 AD, but it was erected in another circus, on the Vatican hill. All the obelisks except this last one collapsed and were subsequently covered with soil. They were saved by Pope Sixtus V (1585–1590), who had them unearthed, repaired and installed in new places: Augustus's obelisk was moved to piazza del Popolo, Constantine's obelisk to piazza del Laterano, and the Vatican obelisk, the only one that had survived until that time unbroken and standing upright in its original location, to piazza San Pietro. All the obelisks received new inscriptions, whose form and contents were modelled after antique ones, in which Pope Sixtus was referred to as 'the highest priest' (analogically to the title used by Roman emperors for 400 years) erecting monuments to the glory of "the triumphal Cross" or "Christ, the Sun of Justice" (like Augustus deifying the Sun). Also the closing formula used, S.P.Q.R.D.D. ("offered by the Senate and People of Rome"), was adopted from antique inscriptions.

In the 1st and 2nd century AD two other obelisks were imported from Egypt, but their hieroglyphs were carved in Rome, to commemorate Caesar Domitian and Hadrian's favourite, Antinous. Their original location in Rome is uncertain; Domitian's obelisk is known to have been temporarily installed in the Circus of Maxentius at via Appia in the early 4th c., and Antinous's obelisk — in the Circus of Varius in the Sessorianum palace in the first quarter of the 3rd c. Both monuments were transposed in the 17th c. The former was set by pope Innocent X as a part of Bernini's Fountain of the Four Rivers with the addition of baroque dedications, less antique-like than Sixtus V's inscriptions. The latter was transferred by cardinal F. Barberini to the vicinity of his palace in the centre of Rome, from where it was later moved to the Vatican, and finally, in the 20th c., to the Pincio, where it can be seen today in the park.

The article briefly mentions also seven other obelisks, which were not originally placed in circuses, and which were found and restored to various squares of Rome by various popes. An obelisk from the Mausoleum of Augustus was moved by Sixtus V to piazza dell' Esquilino, another one from the same place was taken by Pius VI to piazza del Quirinale, a Ramesidian obelisk from the Capitol went to the park of the Villa Celimontana, a similar one from the antique sacred circle of Isis and Serapis travelled from the Field of Mars to the square in front of the Santa Maria sopra Minerva church, a third analogical obelisk from the same circle found its place in front of the Pantheon, the last of this group can now be seen in front of the Baths of Diocletian and a smaller copy of Augustus's obelisk from Sallustius's gardens crowns the famous Spanish Steps in front of the S.Trinita dei Monti church.